Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
Hacettepe University Journal of Faculty of Letters

Cilt/Volume: 35 Sayı/Number:2
Aralık/December 2018

doi: 10.32600/huefd.430267

Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi Bizans Dönemi Maden Haçları*

Byzantine Metal Crosses from Erimtan Archaeology and Arts Museum

Oğuz KOÇYİĞİT**

Öz

Bu çalışma kapsamında Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi koleksiyonunda yer alan ve oldukça iyi durumda olan toplam on bir adet maden haç ele alınmıştır. Ele alınan eserlerin yedisi röliker haç olup, ikisi tören / takdis haçı, diğer ikisi de kolye uçlarına asılan pandantif haçlardan oluşur. Ayrıca koleksiyonda yer alan haçlardan sadece biri demir, diğerleri bronzdur. Neredeyse tamamının Orta Bizans Dönemi'ne ait olduğunu söyleyebileceğimiz eserler üzerindeki süsleme ve bezeme özellikleri, bu eser grubunun niteliğini arttıran başlıca özelliktir. Nitekim, bronzdan yapılmış olan tören haçı ender rastlanan formu ile öne çıkarken, büyük olasılıkla takdis amaçlı kullanılmıştır. Demirden yapılmış olan tören haçı ise, üzerindeki altın yaldızlar ile oldukça önemli bir örnek olup, diğer eserlerden bu yönüyle ayrılır. Yine koleksiyonda yer alan rölikerler üzerindeki figür bezemeler ve kazıma süslemeler, bu eserleri nitelikli kılar. Yakın benzerlerinin çeşitli müze ve kolleksiyonlarda karşımıza çıkması ise Bizans Sanatı'nda oldukça sevilen bir sanatsal üslubu temsil ettiklerini gösterir.
Anahtar sözcükler: Erimtan, Bizans, maden, haç, tören haçı, röliker haç, pandantif haç.

Abstract

In this study, eleven metal crosses in Erimtan Archeology and Arts Museum collection, which are in very good condition, are evaluated. Seven of them are reliquary crosses, two are processional crosses and the other two are pectoral crosses which are hanging on the ends of the pendants. Only one of the crosses in the collection is iron, all the others are bronze. The ornamentation and decoration properties on the crosses (almost all can be said to belong to the Middle Byzantine period) are the prominent features that increase the quality of this group of crosses. Thus, the processional bronze cross which was probably used with the aim of blessing, stands out with its rare form. The iron processional cross is a very significant example with its gilt that distinguishes it from the other crosses. Also, the figures and scraping ornaments on the reliquaries in the collection make these crosses significant. The presence of similar crosses in various museums and collections shows that they represent a very popular art style in Byzantine art.
Keywords: Erimtan, Byzantine, metal, cross, processional cross, reliquary cross, pectoral cross

*Bu çalışmanın hazırlanmasına verdiği izin ve katkılardan ötürü Prof. Dr. A. Coşkun ÖZGÜNEL'e teşekkür ederim. Ayrıca yardımları ve gösterdikleri ilgiden dolayı, Selma Ünal başta olmak üzere tüm Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi yetkililerine şükranlarımı sunarım.
** Dr. Öğr. Üyesi, 18 Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, ogzkcygt@yahoo.com

Giriş

Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi koleksiyonunda yer alan ve bugün oldukça iyi durumda olan toplam 11 (onbir) adet maden haç bu çalışmanın konusunu oluşturur. Söz konusu eserlerin bir kısmı satın alma bir kısmı ise bağış yolu ile müze koleksiyonuna katıldığından, haçların buluntu yerleri bilinmemektedir. Ancak, eserler gerek süsleme gerekse stil özellikleri bakımından son derece nitelikli olup, tamamı Anadolu orijinlidir. Bizans sanat tarihi çalışmalarına katkı sunacak özellikte olduğunu düşündüğümüz haçların bir kısmı, üzerlerinde taşıdıkları değerli taşlar, bir kısmı ise kazıma ve kabartma tekniğinde yapılmış olan süslemelerle öne çıkar. Yine bazıları üzerinde görülen kazıma tekniğinde yapılmış yazıtlar, dönemin epigrafisi hakkında bilgi sunacak niteliktedirler.

Çalışma kapsamında ele aldığımız eserler ilk olarak kendi aralarında tiplere göre gruplandırılmışlar, sonrasında detaylı biçimde kataloglanarak değerlendirilmişlerdir. Her birinin form ve bezeme özelliklerine vurgu yapılmış, üzerlerindeki süslemeler ve yazıtlar tanımlanmaya çalışılmıştır. Sonrasında ise, çeşitli müze ve koleksiyonda yer alan benzerleriile birlikte arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılmış olan yakın örneklerle de kıyaslanarak, tüm eserler için ayrı ayrı tarihleme önerileri getirilmiştir.

Haç betimi ve Hıristiyanlıkta Haç Kültü

Bizans sanat tarihi ve araştırmalarında temel referans kaynaklarından biri olan *The Oxford Dictionary of Byzantium* adlı eserde, haç İsa'nın çarmıha gerilişinin sembolü olarak ifade edilir. Bu sembol, İsa'nın çarmıh üzerindeki ölümü ile, ölümün gücünü yok ederek sonsuz yaşam umudu sunması nedeniyle erken dönemlerden itibaren Hıristiyanlığın en önemli unsurlarından biri olmuştur (Podskalsky, 1991, s. 549-550).

Sembolik anlamda İsa'nın çarmıha gerilmesini ve ölüme karşı zaferi temsil etmesinin yanında, bu betimleme aynı zamanda Hıristiyanlık ve imparatorlar için düşmanlara karşı kazanılan zaferi, genel anlamda Hıristiyan inancının kendisini simgeler. Bu yüzden de Roma İmparatorluğu'nun erken dönemlerinden itibaren askeri törenler, ayinler ve zafer kutlamalarında taşınan ve manevi değer taşıyan eşyaların yerini ilerleyen dönemlerde haç almıştır (Acara Eser, 2010, s. 28). Haç, taç giyme ve kabul törenleri gibi imparatorluk törenleri başta olmak üzere, savaş sırasında ve zafer sonrasında askeri törenler ile birlikte dini ayinlerin de artık önemli bir parçası olmuştur (Acara Eser, 2010, s. 28). Çeşitli madenlerden yapılmış olan ve farklı form ya da biçimlerde karşımıza çıkan haçların, aynı zamanda bir süsleme ve manevi eşya olarak da Bizans Sanatında sıklıkla kullanıldığının altını çizmeliyiz.

Haç Kültü[1] ise, resmi olarak 312 yılında, imparator Büyük Constantin'in Milvian köprüsündeki savaş sırasında gördüğü rüyadan sonra ve annesi Helena'nın Kudüs Patriği Makarios ile Gerçek Haç'a ait parçaları Kutsal Topraklar'da bulması ile başlamıştır. Bundan sonra Haç Kültü daha da önem kazanmış, Gerçek Haç'a ait olduğuna inanılan parçalar birçok yere dağılmış ve bu yerlerde uzun süre korunarak, büyük saygı ve hürmet görmüştür (Taft ve Kazhdan, 1991, s. 551-553). Bu gelenek kısa sürede tüm imparatorluğa yayılmış, hatta Kudüs'te Gerçek Haç'a ait parçaların 614 yılında Persler'in ele geçmesi imparator Heraclius'un Persler üzerine büyük bir sefer düzenlemesine neden olmuştur. 631 yılında Persleri bozguna uğratan ve Gerçek Haç'ı ait olduğu yere, Kudüs'deki Kutsal Kabir Kilisesi'ne geri getiren Heraclius, bu büyük zaferden sonra Hıristiyan dünyasında büyük bir kahraman olarak karşılanmıştır (Norwich, 2013, s. 232 ve 248). Bundan sonra haç giderek benimsenmiş ve hatta İkonaklast dönemde (726-843) tapınılmasına ve tasvir edilmesine izin verilen tek simge olarak kalmıştır.

[1] Bizans dönemi maden eserleri üzerine çok sayıda çalışma yaparak bu alana katkı sunan M. Acara-Eser, haç kültü ve süslemeler hakkında önemli bilgiler aktarır: Acara Eser, 2004, 144; Acara Eser, 2010, 27-28. Ayrıca bkz: Özdemir ve Öztaşkın 2009, 490.

Erimtan Müzesi Maden Haçları

Bizans maden sanatının en önemli unsurları arasında olan haçlardan, Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi koleksiyonunda oldukça değerli bir grup eser olduğunu söyleyebiliriz. Bu haçlardan ikisi tören / takdis haçı iken (kat. no. 1-2), yedisi röliker haçtır (kat. no. 3-9). Ayrıca koleksiyonda iki adet de pandantif haç (kat. no. 10-11) yer almaktadır.

İyi bilindiği üzere tören / takdis haçları farklı boylarda olup, küçük boyutlarda olanlar rahipler tarafından elde taşınırken, büyük boyutlular tören ya da ayinlerde alayın başında taşınırlar. Tören alayında taşınan bu tip haçlar genelde 'Latin haçı' tipinde olup, kollar merkezden uçlara doğru genişler ve kol uçları düz veya kolların köşeleri damla veya üç yapraklı yonca ile sonlanır. Diğer kollardan daha uzun olan alt kolda, ahşap bir asanın geçirilebileceği silindirik bir parça bulunur. Küçük boyutlu, alt kolda elde tutulabilecek düz bir sapı olan haçlar daha çok takdis etmek amacıyla kullanılırlar (Acara, 1998, s. 195 ve Acara Eser, 2004, s. 145 ve Acara Eser, 2007, s. 39 ve Özdemir ve Öztaşkın, 2010, s. 490)[2].

Tören / takdis haçları, ayrıca kullanıldığı kilisenin büyüklüğüne, törenin niteliğine veya adağı yapan kişiye bağlı olarak çeşitli büyüklükte olabilmektedirler. Günümüze ulaşabilmiş örneklerden daha çok gümüş, bronz veya çeşitli madenlerden yapılmış oldukları anlaşılır. Ayrıca alt kollarında yer alan ve haçı taşıma amacıyla yapılmış sivri çıkıntılar biçimindeki saplar ya da haç kollarından sarkan süslemeler ile tanımlanırlar (Bouras ve Cutler, 1991, s. 553).

Bu çalışma kapsamında ele aldığımız ve koleksiyonumuzda yer alan iki tören / takdis haçı (kat. no. 1-2), Latin haçı formunda olup, biri bronzdan diğeri demirden yapılmıştır. Her ikisi de törenlerde kullanıldığı anlaşılan bu haçlardan bronz olanı, kollarının her bir köşesi daireler ile sonlanan ve yatay kollardan üst kola uzanarak yatay kollar ile üst kolu birleştiren iki yassı şeritle tanımlanır. Form özellikleri ve boyutları dikkate alındığında olasılıkla takdis amaçlı kullanılmıştır. Döküm tekniğinde yapılmış eserin, alt kolda muhtemelen ahşap bir asanın geçirilmesi için kullanılan küçük sapı belli olmaktadır. Ayrıca, haçın kenar kısmı iç içe geçmiş dairelerle bezenmiş, ancak arka yüzü işlenmeden düz biçimde bırakılmıştır. Bu eserin, en yakın benzeri Ankara'da Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunur. Acara Eser tarafından ele alınmış ve bir takdis haçı olarak tanımlanmıştır (Acara Eser, 2005, s. 58 res: 5 ve Acara Eser, 2010, s. 38 no: 15). Gerek form gerekse haç üzerinde yer alan, iç içe geçmiş dairelerden oluşan süslemeleri ile koleksiyonumuzda yer alan haç ile oldukça benzerdir. Ancak bu haçın, alt kolda perçin ile tutturulmuş ahşap asasının geçirildiği sap kısmı sağlamdır ve hem kollarda hem de merkezdeki, daire biçimli yuvaların izlerinden anlaşıldığı kadarıyla, olasılıkla değerli taşlarla süslenmiştir.

Yine bu eserin, Carroll F. Walles koleksiyonunda form ve biçim olarak çok yakın bir benzeri hemen göze çarpar. Haç kollarının köşelerden daireler ile sonlanması ve dip kısımda haçın taşınması için bir sap bulunması başlıca benzerliklerdir. Ancak, Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi koleksiyonunda bulunan eserden farklı olarak, burada haç üzerinde kazıma tekniğinde yapılmış bazı figürler ve yazılar bulunur (Ambrose, 2008, kat. no. 91). Haçlar üzerindeki damla biçimli çıkıntıların MS. 7. yüzyılda ortaya çıkması ve 11. yüzyıla kadar artarak kullanılması göz önüne alındığında, eserin MS. 8 – 10. yüzyıllar arasına tarihlendiği görülür. Nitekim, bu tarihleme önerisi koleksiyonumuzda yer alan tören / takdis haçı için de önerilebilir.

Koleksiyonda yer alan ve demirden yapılmış olan diğer tören / takdis haçı da, yine Latin haçı biçimindedir. Kol uçları merkezden dışa doğru genişleyerek, ince damla biçimli çıkıntılar ile sonlanmaktadır. Haç kollarının birleştiği merkezde daire biçiminde, yatay ve dikey kollarda ise ince şeritler halinde altın yaldızlar bulunmaktadır. Alt kolda haça asanın geçirilmesi için ince ve uzun bir sapın yer aldığı görülür. Bu sap, alt kola sağlam bir perçin ile tutturulmuştur.

Bu haçın oldukça yakın bir benzeri Virginia Güzel Sanatlar Müzesi'nde bulunur. Merkezden dışa doğru genişleyerek ince damla biçimli çıkıntılar ile sonlanan kol uçları ve kolların birleştiği merkezle

[2] Tören haçlarının kullanımı ve gelişimi için bkz: Cotsonis, 1994, 118 vd.; Bouras ve Cutler 1991, 553.

birlikte, uç kısımlarda yer alan altın yaldızdan daireler en çarpıcı özelliklerdir. Ancak burada, haçın kollarındaki şerit halindeki altın yaldızın, bizim eserimizden biraz farklı olarak haç kollarının kenarlarını bir çerçeve gibi dolaştığı görülür. Yaklaşık olarak MS. 10-11. yüzyıllara tarihlenen haçın alt kolunda perçinle tutturulmuş ince ve uzun bir sapın bulunması ise, yine bir başka benzer özelliktir (Gonosova ve Kondoleon, 1994, s. 286-287, no: 100).

Bu formdaki benzer tören haçları, Anadolu'nun ortasında yakın bir geçmişe kadar kazıların yapıldığı Boğazköy'de de karşımıza çıkar. Burada Orta Bizans dönemine tarihlenen küçük bir yerleşim yerinde ele geçen buluntular, arkeolojik bir tabakada bulunmuş olmaları ile önem arz ederler. Tıpkı Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi örneğinde olduğu gibi, merkezden dışa doğru genişleyen ve ince damla biçimli çıkıntılar ile sonlanan haç kolları, küçük bir şapelde ele geçmiş tören haçlarına aittirler. Perçinle tutturulmuş ince ve uzun sapları ile bu haçlar, Erimtan koleksiyonunda bulunan haç ile yakın özelliktedirler (Böhlendorf – Arslan, 2012, Abb: 3-4 ve 6/3-7).

Röliker haçlar ise, rölik dediğimiz aziz veya azizeler gibi kutsal kişilere ait eşyaların, beden ya da giysi parçalarının ya da kemiklerin muhafaza edilmesi için özel olarak yapılmış kutuların, madenden haç formundaki örnekleridirler (Acara Eser, 2015, s. 167 – 168)[3]. Bu röliker haçlar, altta ve üstte birbirlerine menteşeler yardımıyla bağlanmış iki parçadan oluşurlar ve açılıp kapanabilirler. Daha çok sosyal statü sahibi insanlar tarafından kullanılan haç biçimli bu eşyalar, genellikle kutsal kişi ve tasvirlerle bezenirken, bazen de değerli taşlarla süslenirler (Acara Eser, 2007, s. 38-39 ve Acara Eser, 2015, s. 168). Çalışma kapsamında ele aldığımız Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi koleksiyonda bulunan röliker haçların (kat. no. 3-9) tamamı iyi durumda olup, bahsettiğimiz biçimde çeşitli süsleme ve bezemelere sahiptirler. Bu bezemeler arasında, İsa, Meryem ve azizlerin bulunduğu figürlerle birlikte, kazıma olarak yapılmış haç betimleri de yer almaktadır. Yine bazılarında çeşitli isimler ve Hıristiyan ikonografisi ile ilgili ifadeler, değerli taşlarla yapılmış süslemeler bulunmaktadır.

Pitarakis tarafından yapılan tipolojiye göre, bu haçların büyük bir bölümü 'Tip I' olarak sınıflandırılan gruba dahil edilebilir (kat. no. 3-7). Ancak haçların küçük bir bölümü (kat. no. 8-9) 'Tip VII' olarak değerlendirilir (Pitarakis, 2006, 30 vd. fig. 12). Neredeyse aynı atölyenin ürünü diyebileceğimiz çok yakın benzerleri, konu ile ilgili daha önceki yayınlarda sıklıkla karşımıza çıkar.

Röliker haçlardan ilki döküm tekniğinde yapılmış olup, Latin haçı formundadır (kat. no. 3). Gerek form özellikleri gerekse eser üzerinde, Bizans sanatında çok sevilen bazı bezeme unsurları ve kompozisyonların yer alması, sıklıkla karşımıza çıkan bir tip olduğunu gösterir. Zira, haçın her iki yüzü de alçak kabartma tekniği ile yapılmış figürlerle bezelidir. Ön yüzde çarmıha gerilmiş İsa ve kolları iki yana açılmış İsa'nın, bir kolunun ucunda Meryem diğer kolunun ucunda İncilci Yahya tasviri yer alır. Çarmıhtaki İsa tasvirinin üzerinde gündüzü simgeleyen bir güneş ve geceyi simgeleyen ay motifi vardır. Ayrıca, Meryem'in yanında Yunanca olarak '(I) δ (ε τ) ον σον - işte oğlun', Yahya'nın yanında ise 'η μετηρ σον - işte annen' yazısı bulunmaktadır. Arka yüzde ise, orans vaziyetteki Meryem, bol ve dökümlü elbisesi ile betimlenmiştir. Haçın dört kolunda, madalyon içerisinde sol ellerinde kitap tutan dört incil yazarı yer alır.

Pitarakis tarafından hazırlanan '*Les Croix-reliquaries pectorales byzantines en bronze*' adlı referans kaynakta, bu rölikerin çok sayıda benzeri MS. 9. ve 11. yüzyıllara tarihlenir (Pitarakis, 2006, no. 2, 12, 13, 44, s. 58-61, 87 ve 91). Ayrıca yine, Acara Eser tarafından, '*Kalanlar, 12. ve 13. yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*' isimli sergi kataloğunda, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan döküm ve kabartma tekniğinde yapılmış, benzer kompozisyona sahip önemli örnekler, MS. 9. – 12. yüzyıllar arasına tarihlenmiş olarak görülebilir (Acara Eser, 2007, s. 142 ve s. 183-186). Aynı sergi kataloğundaki, Sadberk Hanım Müzesi'nde bulunan ve döküm tekniğinde yapılmış olan, son derece iyi durumdaki röliker ise MS. 12. – 13. yüzyıla tarihlenmekte olup (Bilgi, 2007, s. 270), Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi'nde bulunan bu eser ile gerek form, gerekse üslup bakımından oldukça yakın özellikler gösterir. Yine Ankara Anadolu Medeniyetleri

[3] Rölik, rölik kültü ve rölikerler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Frazer ve Cutler 1991, 1782-1783; Taft ve Kazhdan 1991, 1779-1781. Ayrıca bkz: Pitarakis 2006 ve Aydın 2011.

Müzesi koleksiyonunda yer alan ve benzer tarihlere verilen bir örnek de oldukça önemlidir (Aydın, 2003, Abb. 2).

Benzer haçların özellikle de arkeolojik kazılarda ele geçmesi, bu eserleri tarihlendirme ve değerlendirme konusunda araştırmacılara oldukça yardımcı olur. Nitekim Amorium'daki kazılar sırasında MS. 9. - 12. yüzyıllar arasında kullanıldığı düşünülen bir mezarda bulunmuş olan röliker (Yaman, 2012, s. 336-339, fig. 8), burada değerlendirmeye çalıştığımız eserin tarihi konusunda bize önemli katkılar sunar.

Bu kabartma süslemelere sahip haç rölikerden başka, döküm tekniğinde yapılmış ve Latin haçı formunda olan, fakat kazıma tekniği kullanılarak süslenen röliker haçlar, koleksiyonda çoğunluktadırlar. Bu rölikerlerden ikisinin ön yüzünde Aziz tasviri yer alır (kat. no. 4 - 5). Figürler üzerinde yer alan yazıtlar, bu azizlerin ikisinin de Aziz Georgios olduğunu gösterir. Aynı şekilde, arka yüzlerinde ise, *cloisonne* tekniğinde yapılmış, dairesel formdaki yuvalara yerleştirildiği anlaşılan değerli taşlar ya da camlar kullanılarak oluşturulmuş, geometrik bezemeler vardır.

Orans duruşta, başının üzerinde ismi yazılı olan, stilize üslup özellikleri taşıyan aziz figürleri Orta Bizans Dönemi'nde takdis haçlarında ve röliker haçlarda yoğun olarak tasvir edilmiştir. Bununla birlikte ele aldığımız eserlerde, azizlerin giydiği kıyafetlerin oldukça detaylı bir biçimde işlendiği görülür. Ancak buna rağmen, her iki eserde de azizlerin iki yana açtığı kolları oldukça stilize bir biçimde verilmiş ve parmakları tek çizgilerle belirtilmiştir. Aynı stilize olmuşluk azizlerin dışa dönük duran ayaklarında da mevcuttur.

Bu türden, bir yüzü değerli taşlardan oluşturulmuş ve kazıma bezemelerle zenginleştirilmiş kompozisyona, diğer yüzü ise Aziz Georgios betimlemesine sahip benzer rölikerlere Kütahya Müzesi (Acara Eser, 2007, s. 247), Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi (Aydın, 2003, Abb. s. 12-14) ve bazı İstanbul Arkeoloji Müzesi (Pitarakis 2006, no. 318, s. 346-348) örneklerinde rastlayabiliriz. Silifke Müzesi'ndeki arka yüzü günümüze ulaşabilmiş örnek, *cloisonne* tekniğinde yapılmış dairel formdaki yuvalara yerleştirilen değerli taşlar veya camlar kullanılarak oluşturulmuş benzer süslemesi ile öne çıkar (Buyruk, 2014b, kat. no. 1) Tamamı 10. – 12. yüzyıllar arasına tarihlenen bu eserler yanında, MS. 11. yüzyıla tarihlenen Konya Arkeoloji Müzesi'ndeki bir takdis haçı ve Toronto'da bulunan Anadolu kökenli röliker haç (Pitarakis, 2006, s. 158 fig: 97 ve no. 332), Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi'nde bulunan renkli cam ya da taşlar için hazırlanmış beş yuvalı düzenlemenin en yakın örnekleridirler.

Aziz Georgios figür bezemeli bu rölikerlerden başka, koleksiyonda yer alan iki rölikerden birinin ön diğerinin ise arka yüzünde kazıma tekniği kullanılarak yapılmış orans duruştaki Meryem figürleri yer alır (kat. no. 6-7). Bunlardan ön yüzünde Meryem figürü yer alan ilkinde (kat. no. 6), figürün başı üzerinde Yunanca olarak 'Μηρ θν - tanrı anası' kısaltması yer alır. Kısa yan kolların ucunda ise stilize biçimde birer flama bulunur. Arka yüzde, yine *cloisonne* tekniğinde yapılmış dairesel formdaki değerli taşlar yada camlara ait yuvalar yer alır. Ayrıca, bu arka yüz merkezden haç kollarına uzanan birer üçgen ile oluşturulmuş, kazıma tekniğinde bir yıldız motifi ile süslenmiştir. Benzer biçimdeki, ön yüzde Meryem figürü, arka yüzlerde renkli taşlar ve merkezden kollara doğru uzanan kazıma yıldızlarla süslenen kompozisyona sahip örnekleri, İstanbul Arkeoloji Müzesi (Pitarakis, 2006, no. 470, 526 ve 617) ve Afyon Müzesi (Acara Eser, 2007, s. 182) örneklerinde görebiliriz. MS. 10. ve 12. yüzyıllar arasına tarihlenen bu eserler dışında, ayrıca Komana kazısında ele geçen ve 11. yüzyıl özellikleri gösterdiği belirtilen iki röliker üzerinde de bu şekilde bir süsleme yer alır (Acara Eser, 2015, kat. no. 1 ve 2)

Meryem figürüne sahip diğer rölikerin (kat. no. 7) ön yüzünde bu kez çarmıha gerili bir İsa figürü yer alır ve eser bu yönüyle diğerlerinden ayrılır. Arka yüzde, kazıma tekniği ile yapılmış Meryem figürü ayakta durur vaziyette, iki eli göğüs hizasına gelecek biçimde kollarını yana açmıştır. Kollarının ucunda stilize biçimde selvi ağaçları yer alır. Ayrıca uzun kolun en üst kısmında, figürün başı üzerinde Yunanca olarak 'Μρ Χc - Tanrı Anası' kısaltması yer alır. Kazıma tekniği ile yapılmış çarmıha gerili İsa ise, kolları iki yana açılmış biçimde, *colobium* giyimlidir. Başında halesi ve bir haç betimi bulunur. Benzer örneklerini yine İstanbul Arkeoloji Müzesi (Pitarakis, 2006, no. 236 ve 268) ve Sadberk Hanım Müzesi'nde (Bilgi, 2007, s. 271) görebileceğimiz bu rölikerler MS. 10. – 12. yüzyıllara tarihlenirler. Yine Ankara Medeniyetleri

Müzesi'nde bulunan bir röliker haç, benzer form ve bezeme anlayışı ile aynı tarihe verilir (Aydın, 2003, Abb. 7).

Koleksiyonda, döküm tekniğinde biçimlendirilen sağlam durumda iki röliker daha yer alır (kat. no. 8 - 9). Bu rölikerler alt kolların diğer kollardan daha uzun olduğu, 'Tip VII' formundadırlar. Eserlerin her iki yüzü de kazıma tekniğinde yapılmış küçük dairelerle bezenmiştir. Ön yüzlerde merkezde yer alan bir daire etrafında toplandığı anlaşılan dört daire daha, arka yüzlerde de yine her biri haç koluna dağılmış biçimdeki dört daire, süslemenin esasını meydana getirir. Bu şekildeki dairesel bezemeli süslemeler, birkaç istisna örneği saymazsak (Acara-Eser, 2015, kat no. 10), röliker haçlarda pek görülmez. Ancak, törensel ya da pandantif amaçla kullanılan ve üzerlerinde dairesel bezemeli süslemelerin yer aldığı haçların, Bizans sanatında MS. 6. yüzyıldan 10. yüzyıla, hatta 12. ve 13. yüzyıllara kadar uzanan oldukça geniş bir zaman aralığında üretilip kullanıldığı bilinir (Özdemir ve Öztaşkın, 2010, s. 491. Bazı Orta Bizans örnekleri için bkz: Ambrose, 2008, kat no. 22 ve 26) Bundan dolayı, bu iki benzer haçın tarihlendirilmesinde form özelliklerinin öne çıktığını söyleyebiliriz. Zira, bu röliker haçın MS. 11. yüzyıla tarihlenen benzer forma sahip iyi bir örneği İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde yer alır (Pitarakis, 2006, s. 579).

Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi koleksiyonunda, bu bahsettiğimiz tören haçları ve röliker haçlar haricinde, oldukça iyi durumda iki de pandantif haç yer alır (kat. no. 10 - 11). Küçük boyutlu olarak üretilen ve daha çok süs eşyası şeklinde, boyna asılarak kullanılan pandantif haçlar, Hıristiyan inancını simgelemenin yanında nazar, hastalık ve kötülüklere karşı koruduğuna inanılan takılardır (Özdemir ve Öztaşkın, 2010, s. 491). Hıristiyanlar tarafından hem kadın hem de erkeklerin kullandığı bu süs takıları, çoğunlukla sade örnekler olmalarının yanında, bazılarının dekoratif, zengin süslemelerle öne çıktığı görülür.

Her ikisi de döküm tekniğinde yapılmış olan, yassı biçimdeki bu pandantif haçların, form olarak bakıldığında kolların merkezden dışarıya doğru genişlediği ve dikey kollarının yatay kollara nazaran daha uzundur. Ayrıca, arka yüzlerinin bezenmeden bırakıldığı, dikey kollardan biri üzerinde ise, asılarak kullanılmaları için halka bulunduğu görülür. Süsleme olarak, ilkinde (kat. no 10) merkezde ve yan kollarda birer daire motifi bulunur. İkincisinde ise (kat. no 11) merkezde ve yan kollarda birer büyük ve bu büyüklerin arasında ve kol uçlarında düzenli sıralanmış biçimde çok sayıda küçük daire motifi yer alır. Kazıma tekniği ile yapılmış, iç içe daire motifleri, az önce de değindiğimiz gibi Bizans sanatında MS. 6. yüzyıldan 12. ya da 13. yüzyıla kadar uzanan oldukça geniş bir zaman aralığında karşımıza çıkar. Zira, kataloğumuzda 10 numara ile ele alınan pandantif haçın Denizli Arkeoloji Müzesi'ndeki (Özdemir ve Öztaşkın, 2010, no.3-4) ve Kütahya Müzesi'ndeki (Acara – Eser 2007, s. 248), gerek form gerekse bezeme bakımından oldukça yakın benzerleri genel olarak Orta Bizans döneme tarihlenirler. Ancak, Amorium'da MS. 11. yüzyıla tarihlenen bir mezarda, mezar buluntusu olarak (Lightfoot, Koçyiğit ve Yaman, 2007, 446 res.6), Yumuktepe'de ise MS. 11. -13. yüzyıllar arasına tarihlenen Ortaçağ tabakalarında süs takıları olarak ele geçmiş olan benzer biçimde pandantiflerin bulunduğunu söyleyebiliriz (Köroğlu, 2010, s. 419 şek. 1 fig. 3-4).

Üzerinde dairesel bezemeli süslemelerin yer aldığı 11 katalog numaralı diğer pandantif haçın yakın benzerleri ise, yine Denizli Arkeoloji Müzesi'nde (Özdemir ve Öztaşkın, 2010, no.5-7), Sadberk Hanım Müzesi'nde (Yılmaz, 1991, kat. no. 1-3) ve Carroll F. Walles koleksiyonunda (Ambrose 2008, kat no. 22), Erken Bizans Dönemi'nden başlayarak Orta Bizans Dönemi'nin sonuna kadar uzanan geniş bir zaman aralığında tarihlenmiş olarak karşımıza çıkarlar. Ancak, bu pandantifin de Yumuktepe (Köroğlu 2010, şek. 1 fig.3) ve Boğazköy'de (Böhlendorf – Arslan 2012, Abb. 13/21), benzer örneklerinin stratigrafik olarak 11. yüzyıl ve sonrasına tarihlenebilen tabakalarda ele geçmiş olması, en azından bu eserlerin 11. ve 13. yüzyıllar arasına tarihlenebileceğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Sonuç

Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi koleksiyonunda yer alan haç eserler, birkaçında görülen hafif bozulma dışında oldukça iyi kondisyonda bulunmaları ve sağlam biçimde korunmuş olmaları ile önemli bir eser grubunu oluştururlar. İlk sırada yer vediğimiz ve MS. 8 – 10. yüzyıllar arasına tarihlediğimiz tören /

takdis haçı dışında, neredeyse tamamının Orta Bizans Dönemi'ne ve ağırlıklı olarak MS. 10. - 12. yüzyıllara ait olduklarını söyleyebileceğimiz haçlar, üzerlerinde bulunan süsleme ve bezeme özellikleri ile öne çıkarlar. Birçoğu üzerinde yer alan kazıma yazılar ile tanımlanabilen figürler, bu eser grubunun niteliğini arttıran başlıca özelliklerdir. Gerek azizler, gerekse İsa ve Meryem figürleri, dönemin sanatsal üslubunu yansıtır şekilde, stilize olmuş biçimde işlenmişlerdir.

Koleksiyonda yer alan tören / takdis haçlarından ilki fonksiyonu ve ender görülen formu ile oldukça önemlidir. İkincisi ise altın yaldızlardan oluşan zengin bir süslemeye sahiptir. Bu süsleme Orta Bizans Dönemi'nin tipik bir özelliği olup, eserin tarihlendirilmesine de önemli katkı sunar. Zira, tıpkı koleksiyonumuzdaki haç gibi, bu dönemde değersiz malzemeden yapılmak zorunda kalınan eserlerin gümüş ya da kısmen daha değerli levhalarla kaplanması daha çok dini malzemelerde gördüğümüz ve bu eserleri benzerlerinden farklı kılan en önemli unsurların başında gelir (Cotsonis, 1994 ve Bouras ve Cutler, 1991).

Röliker haçlarda ise birkaçı hariç hemen hemen hepsinde görülen figürler ve bu figürlere eşlik eden kazıma bezemelerle birlikte, değerli taşlar ya da camlardan oluşan süsleme özellikleri oldukça önemlidirler. Ayrıca, kazıma yazıların figürlerin kimliklerinin belirlenmesi yanında dönemin epigrafisine de katkı sunduklarını belirtelim. Bu özelliklere sahip yakın benzerlerinin çeşitli müze ve kolleksiyonlarda karşımıza çıkması, bahsi geçen eserlerin Bizans Sanatı'nda oldukça sevilen bir sanatsal üslubu temsil ettiklerini gösterir, ki bu çalışma boyunca ele aldığımız eserlerin tümü için geçerli bir çıkarımdır.

Katalog

Kat. No. 1: Tören / Takdis Haçı **Res. No:** 1

Malzeme : Bronz **Ölçüleri:** Yük: 14 cm, Gen: 9.8 cm

Latin haçı biçimindeki tören haçı. Eserin kollarının her bir köşesi düzgün biçimdeki daireler ile sonlanmaktadır. Yatay kollarının üst kola yassı birer şerit ile bağlandığı görülür. Alt kolda ise ahşap asanın geçirilmesi için kullanılan küçük bir sap belli olmaktadır. Haçın yüzeyi iç içe geçmiş dairelerle bezenmiştir. Arka yüzü ise düz ve yassı olan haç takdis amacıyla kullanılmıştır.

Tarih: Orta Bizans MS. 8. - 10. yy.

Kat. No. 2: Tören / Takdis Haçı **Res. No:** 2

Malzeme : Demir **Ölçüleri:** Yük: 31.2 cm, Gen: 12.7 cm

Latin haçı biçimindeki tören haçı. Eserin kol uçları merkezden dışa doğru genişleyerek damla biçimli çıkıntılar ile sonlanmaktadır. Haç kollarının birleştiği merkezde daire, yatay ve dikey kollarda ise ince şeritler halinde altın yaldız bulunmaktadır. Alt kolda haça asanın geçirilmesi için ince ve uzun bir sapın yer aldığı görülür. Bu sap alt kola bir perçin ile tutturulmuştur.

Tarih: Orta Bizans MS. 10. - 11. yy.

Kat. No. 3: Röliker Haç **Res. No:** 3

Malzeme : Bronz **Ölçüleri:** Yük: 9.3 cm, Gen: 5.8 cm

Döküm tekniğinde biçimlendirilen röliker haç. Eser latin haçı formunda olup, tam ve sağlamdır. Rölikerin iki yüzü de alçak kabartma tekniği ile yapılmış figürlerle bezelidir. Ön yüzde çarmıha gerilmiş İsa *colobium* giyimlidir. İsa'nın kolları iki yana açılmış olup, sağdaki yan kolda Meryem ve soldaki yan kolda İncilci Yahya tasviri yer alır. Çarmıhtaki İsa tasvirinin üzerinde gündüzü simgeleyen bir güneş (solda) ve geceyi simgeleyen hilal (sağda) yer alır. Meryem'in yanında Yunanca olarak '(I) δ (ετ) ον σον - işte oğlun',

Yahya'nın yanında ise 'η μετηρ σον - işte annen' yazısı bulunmaktadır. Arka yüzde, orans vaziyette Meryem, bol ve dökümlü elbisesi ile betimlenmiştir. Haçın dört kolunda birden, madalyon içerisinde sol ellerinde kitap tutan dört incil yazarı yer alır.

Tarih: Orta Bizans MS. 10. – 12. yy.

Kat. No. 4: Röliker Haç **Res. No:** 4

Malzeme : Bronz **Ölçüleri:** Yük: 5.8 cm, Gen: 3,4 cm

Döküm tekniğinde biçimlendirilen röliker haç. Eser latin haçı formunda olup, tam ve sağlamdır. Haçın her iki yüzü de kazıma tekniğinde bezenmiştir. Döküm tekniğinde yapılan eserin alt kolu diğer kollardan daha uzundur. Ön yüzde bir Aziz tasvir edilmiştir. Başının üzerindeki 'γηοργοσ' ifadesinden bu azizin Georgios olduğu anlaşılır ve giydiği kıyafetin de oldukça detaylı bir biçimde işlendiği görülür. Ancak buna rağmen, iki yana açtığı kolları oldukça stilize bir biçimde verilmiş ve parmakları tek çizgilerle belirtilmiştir. Aynı stilize olmuşluk azizin dışa dönük duran ayaklarında da mevcuttur. Arka yüzde; merkezde renkli cam yerleştirmek için *cloisonne* tekniğinde yapılmış dairesel formda bir yuva bulunur. Yine bu merkezden haç kollarına doğru dağılan kazıma tekniğinde yapılmış çizgilerden oluşan bir haç betimlemesi yer alır.

Tarih: Orta Bizans MS. 9. - 11. yy.

Kat. No. 5: Röliker Haç **Res. No:** 5

Malzeme : Bronz **Ölçüleri:** Yük: 9.1 cm, Gen: 4,1 cm

Döküm tekniğinde biçimlendirilen röliker haç. Eser latin haçı formunda olup, tam ve sağlamdır. Haçın üst ve alt kolları yanlardan biraz daha uzundur. Ön yüzde; kazıma tekniği ile yapılmış Aziz figürü yer alır. Üst kolda yer alan ve kazıma olarak yapılmış olan 'νο (γηορ) γηοσ' ifadesinden, bu azizin Georgios olduğu anlaşılır. Figür başının üzerindeki halesi ile betimlenmiş olup, yine başının üzerinde ve yan kollarda kutsal havarilerden bazıları resmedilmiştir. İsimleri yazmadığından bunların kimliğini tespit etmek oldukça güçtür. Arka yüzde ise merkeze ve kol uçlarına renkli cam yerleştirmek için *cloisonne* tekniği ile 5 yuva yapılmıştır. Bu yuvalardan üst ve alt kollardaki hariç diğer üçünde renkli cam kalıntıları hala durmaktadır. Bu camlar arasında ise yine kazıma tekniğinde bazı dekoratif unsurlar yer alır.

Tarih: Orta Bizans MS. 11. yy.

Kat. No. 6: Röliker Haç **Res. No:** 6

Malzeme : Bronz **Ölçüleri:** Yük: 10.5 cm, Gen: 5,9 cm

Döküm tekniğinde biçimlendirilen röliker haç. Eser latin haçı formunda olup, tam ve sağlamdır. Üst ve yan kolları yaklaşık birbirine eşit olan haçın alt kolu daha uzundur. Haç kolları merkezden dışa doğru genişler. Ön yüzde; kazıma tekniği ile yapılmış orans Meryem figürü yer alır. Figürün başının üzerinde ise Yunanca olarak 'Μηρ θν - tanrı anası' kısaltması, kısa yan kolların ucunda ise stilize biçimde birer flama yer alır. Arka yüzde; her haç kolundan birer üçgen ile oluşturulmuş yıldız motifi yer alır. Haçın merkezindeki daire biçimli bir yuva bulunmaktadır. Yine haçın her kolunda, en uçlarda bu yuvanın biraz daha küçük olanları yer alır. Renkli camlar için yapıldığı anlaşılan bu yuvaların bugün boş olduğu görülür.

Tarih: Orta Bizans MS. 11. - 12. yy.

Kat. No. 7: Röliker Haç **Res. No:** 7

Malzeme : Bronz **Ölçüleri:** Yük: 8.3 cm, Gen: 4,9 cm

Döküm tekniğinde biçimlendirilen röliker haç. Eser latin haçı formunda olup, tam ve sağlamdır. Üst ve yan kolları yaklaşık birbirine eşit olan haçın alt kolu daha uzundur. Haç kolları merkezden dışa doğru genişler. Ön yüzde; kazıma tekniği ile yapılmış çarmıha gerili İsa bulunur. Kolları iki yana açılmış İsa *colobium* giyimlidir. Başında halesi ve bir haç betimi bulunur. Arka yüzde ise, yine kazıma tekniği ile yapılmış bir Meryem figürü vardır. Meryem ayakta durur vaziyette, iki eli göğüs hizasına gelecek biçimde kollarını yana açmıştır. Kollarının ucunda sitilize biçimde selvi ağacı yer alır. Ayrıca uzun kolun en üst kısmında, figürün başı üzerinde Yunanca olarak 'Μρ Χc - Tanrı Anası' kısaltması yer alır.

Tarih: Orta Bizans MS. 10. - 12. yy.

Kat. No. 8: Röliker Haç **Res. No:** 8

Malzeme : Bronz **Ölçüleri:** Yük: 5.8 cm, Gen: 4,1 cm

Döküm tekniğinde biçimlendirilen röliker haç. Eser latin haçı formunda olup, kolları dışa genişlemeyen biçimde tam ve sağlamdır. Her iki yüzün de kazıma tekniğinde küçük daireler bezenmiştir. Ön yüzde dört daire vardır ve bu daireler bir bütün halinde merkezde toplanmışlardır. Arka yüzde de yine dört daire bulunur ve bu daireler her biri haç kollarına dağılmış biçimdedirler.

Tarih: Orta Bizans MS. 11. – 12. yy.

Kat. No. 9: Röliker Haç **Res. No:** 9

Malzeme : Bronz **Ölçüleri:** Yük: 6,5 cm, Gen: 4,0 cm

Döküm tekniğinde biçimlendirilen röliker haç. Eser latin haçı formunda olup, kolları dışa genişlemeyen biçimde tam ve sağlamdır. Her iki yüzü de kazıma tekniğinde küçük daireler ile bezenmiştir. Ön yüzde dört daire vardır ve bu daireler bir bütün halinde merkezde toplanmışlardır. Arka yüzde de yine dört daire bulunur ve bu daireler her biri haç kollarına dağılmış biçimdedirler.

Tarih: Orta Bizans MS. 11. – 12. yy.

Kat. No. 10: Pandantif Haç **Res. No:** 10

Malzeme : Bronz **Ölçüleri:** Yük: 3.3 cm, Gen: 1,9 cm

Döküm tekniğinde yapılmış, yassı biçimdeki haçın dikey kolları yatay kollara nazaran daha uzundur. Kollar merkezden dışarıya doğru genişlemektedir. Dikey kollardan biri üzerinde asılarak kullanılması için halkası bulunur. Haçın üzerinde, merkezde ve yan kollarda birer tane olmak üzere kazıma tekniği ile yapılmış iç içe geçmiş daire motifleri yer alır. Arka yüz ise bezemeden bırakılmıştır.

Tarih: Orta Bizans MS. 11. yy.

Kat. No. 11: Pandantif Haç **Res. No:** 11

Malzeme : Bronz **Ölçüleri:** Yük: 8.7 cm, Gen: 5.4 cm

Döküm tekniğinde yapılmış, yassı biçimdeki haçın dikey kolları yatay kollara nazaran daha uzundur. Kollar merkezden dışarıya doğru genişlemektedir. Dikey kollardan biri üzerinde asılarak kullanılması için halkası bulunur. Haçın üzerinde, merkezde ve yan kollardakiler daha büyük olmak üzere, düzenli biçimde sıralanmış ve kazıma tekniği ile yapılmış, iç içe geçmiş daire motifleri yer alır. Arka yüz ise bezemeden bırakılmıştır.

Tarih: Orta Bizans MS. 11. yy.

Kaynakça

Acara, M. (1998). Bizans Ortodoks Kilisesi'nde liturji ve liturjik eserler. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 183-201.

Acara Eser, M. (2004). Anadolu Medeniyetleri Müzesi koleksiyonunda bulunan bir Ermeni haçı. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 21(1), 143-151.

Acara Eser, M. (2005). Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Bizans maden eserleri: Ağırlıklar ve haçlar. *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı* içinde (s.51-58). Konya: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Acara Eser, M. (2007). Liturjide ve günlük kullanımda maden sanatı. A. Ödekan (Ed.), *Kalanlar, 12. ve 13. yüzyıllarda Türkiye'de Bizans / The remnants, 12th and 13th centuries Byzantine objects in Turkey* içinde (s. 37-39 vd). İstanbul.

Acara Eser, M. (2010). Hıristiyanlıkta Haç kültü ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi koleksiyonunda bulunan bir grup haç. S. Doğan ve M. Kadiroğlu (Ed.), *Bizans ve çevre kültürler, Prof. Dr. S. Yıldız Ötüken'e armağan* içinde (s. 27-43). İstanbul.

Acara Eser, M. (2015). Komana kazısı metal buluntularından bir grup: Röliker haçlar. D. B Erciyas ve M. N. Tatbul (Haz.), *Komana'da Ortaçağ Yerleşimi* içinde (s. 167-180). İstanbul.

Ambrose, J. (Ed.), (2008). .*Ancient Art XLIV*, Museum Quality Ancient Art, Medfield.

Aydın, A. (2003). Reliquienkreuze im Museum von Ankara (Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi), *Sanat Tarihi Dergisi* XII, 25-40,

Aydın, A. (2011). *Lahit formlu rölikerler: Reliquaries of the sarcophagus type*. İstanbul: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü

Bilgi, H. (2007). Röliker haç. A. Ödekan (Ed.), *Kalanlar, 12. ve 13. yüzyıllarda Türkiye'de Bizans / The remnants, 12th and 13th centuries Byzantine objects in Turkey* içinde (ss. 271). İstanbul.

Bouras, L. ve Cutler, A. (1991). Processional cross. Kazhdan, A. (Ed), *The Oxford dictionary of Byzantium* içinde (c.1, s. 553). Oxford.

Böhlendorf-Arslan, B. (2012). Das Bewegliche Inventar eines mittelbyzantinischen Dorfes: Kleinfunde aus Boğazköy. Böhlendorf-Arslan, B. ve Ricci, A. (Ed.), *Byzantine small finds in archaeological contexts* içinde (ss. 351-368). İstanbul.

Buyruk, H. (2014). Silifke Müzesi'ndeki haç rölikerler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(33), 504-512.

Cotsonis, John A. (1994). *Byzantine figural processional crosses*. Washington D.C: Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications, No.10.

Frazer, M. E. ve Cutler, A. (1991). Reliquary. Kazhdan, A. (Ed.), *The Oxford dictionary of Byzantium* içinde (c.3, s. 1782-1783). Oxford.

Gonosova, A. ve Kondoleon, C. (Ed.). (1994). *Art of late Roman and Byzantium in the Virginia Museum of Fine Arts*. Richmond.

Köroğlu, G. (2010). Yumuktepe Höyüğü kazılarından Ortaçağ takıları. K. Pektaş vd. (Haz.), *13. Ortaçağ-Türk dönemi kazıları ve sanat tarihi araştırmaları sempozyumu bildirileri* içinde (ss. 417-426). İstanbul.

Lightfoot, C., Koçyiğit, O. ve Yaman, H. (2007) Amorium kazıları 2006. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 29(1), 443-466.

Norwich, J.J. (2013). *Bizans - Erken Dönem (MS. 323-802)* (H. Koyukan, Çev.). İstanbul.

Özdemir, H. ve Öztaşkın, G. K. (2010). Denizli Arkeoloji Müzesi'nde yer alan Bizans Dönemi maden haçlarından bir grup, K. Pektaş vd. (Yay. haz.), *13. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* içinde (ss. 489-499). İstanbul.

Pitarakis, B. (2006). *Les Croix-reliquaries pectorales byzantines en bronze*. Paris.

Podskalsky, G. (1991). Cross. A. P. Kazhdan (Ed.), *The Oxford dictionary of Byzantium* içinde (c.1 s. 549-550). Oxford.

Taft, R.F. ve Kazhdan, A. (1991). Cult of the Cross. A. P. Kazhdan (Ed.), *The Oxford dictionary of Byzantium* içinde (c.1 s. 551-553). Oxford.

Yaman, H. (2012). Small finds for the dating of a tomb from Amorium. B. Böhlendorf-Arslan ve A. Ricci (Ed.), *Byzantine small finds in archaeological contexts* içinde (s. 331-342). İstanbul.

Yılmaz, H. (1991). *Sadberk Hanım Müzesi Bizans dönemi eserleri*. (Yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Ekler:

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11